

URBÁRSKA REGULÁCIA MÁRIE TERÉZIE
A PODDANSKÉ ÚPRAVY JOZEFA II. NA SLOVENSKU

Bratislava, SAV, 1959, stran 666.

Společenskohospodářské a v důsledku toho i mocenskopolitické zpoždování komplexu zemí mladší větve habsburské v evropské velmocenské politice nutí vídeňský dvůr již od časů Leopolda I. k provádění reform, které mají mocenský potenciál říše udržet a vystupňovat. Hlavním ručitelem mocenské váhy říše byla armáda a bylo jasné, že její vydržování a zesilování závisí především od stupňování platební schopnosti kontribuentů; kontribuční zájem zůstal po celé 18. stol. poslední příčinou všech reformních opatření státu jak v politice obchodní a průmyslové, tak i v poměrech poddanských. Jakmile se připojily k vydržování stálého císařského vojska v r. 1715 také Uhry, počíná absolutistický stát zasahovat do poddanských poměrů také tam, a v Uhrách počíná perioda osvícenských reform, která dalekosáhle zasáhla do vývoje země v 18. stol. i v následující době.

Vycházejí z předpokladu, že selská otázka má v novodobých slovenských dějinách klíčové postavení, a že s jejím řešením nebo nedoceněním souvisely mnohé národně politické neúspěchy Slováků a relativní zaostávání země v epoše kapitalismu, soustředil se Rebro, vyzbrojen vyčerpávající znalostí uherské právníkové literatury 18. stol. a opřen o bohatý, z větší části dosud nevyužitý archivní materiál z archivů slovenských i maďarských, na všestranný rozbor nejvýznamnějšího opatření v uherské poddanské politice 18. stol., tereziánského urbáře, ve kterém správně spatřuje činitele, který měl rozhodný vliv na vytvoření podmínek, z nichž vyšel vývoj zemědělství na Slovensku za kapitalistické éry. Práce si všímá i předtereziánského poddanského zákonodárství, reform josefinských a analogických opatření v ostatních částech monarchie, přesahuje bohatstvím obsahu daleko obor dějin státu a práva, a představuje vlastně základní práci pro hospodářské a sociální dějiny Slovenska v 18. stol. a pro jeho historickou statistiku a topografii v této době.

Za vlády Karla VI. dvůr pronikavější reformy v Uhrách neprosadil (v l. 1715—29 se marně snažil o pořizování katastru), a šlechta zejména uhájila thesi, že kontribuce nevázne na půdě, ale na osobách poddaných. Marie Terezie v říjnu roku 1741 potvrdila nezdánitelnost uherských stavů výslovně, a zatarasila si tak trvale cestu k tomu, dosáhnout v Uhrách zvýšení kontribuce zdaněním šlechtického majetku, jak se jí to postupně podařilo v zemích ostatních. Proto mohl dvůr dosáhnout v Uhrách v dalších desetiletích vyšší kontribuce jen vyšším zatížením poddaných, jehož předpokladem bylo ovšem zlepšení jejich hospodářské situace a zejména postavení mezi jejich vykořisťování vrchnostmi. Když uherský sněm v l. 1764—5 odmítl královské proposice v tomto směru, rozhodla se panovnice, využívající poddanských povstání v některých stolicích, provést urbární úpravu administrativní cestou sama tam, kde nebyl poměr mezi vrchnostmi a poddanými založen na písemných smlouvách, ale pouze na obyčejích, což bylo v drtivé většině případů. Cílem urbářské regulace, jež byla pro-

vedena r. 1767 řadou královských nařízení, bylo zabránit svádění poddanské půdy a tím zmenšování kontribučního základu, přesně stanovit výši poddanských povinností vůči vrchnostem a dosáhnout proporcionality v rozvržení urbáriálních a kontribučních břemen. Přes zjevný protiústavní ráz regulace šlechta její principy nakonec přijala, když se přesvědčila, že panovnice nemíní poškodit její základní zájmy, a účastnila se pak ve stoličním aparátu jejího provádění (při němž si zabezpečila řadu dalších výhod). Oceňuje tento výsledek, dochází Rebro po zvážení vzájemného poměru třídních sil k závěru, že Marie Terezie mohla se odvážit i na významnější zásahy ve prospěch poddaných než jen na ty, které v regulaci skutečně provedla (str. 523).

Turecká okupace jižních a středních Uher vytvořila zvláštní situaci nejen v oblasti záboru, ale vtiskla nepřímým mimořádným charakter i poměrům v severních stolicích; vedla tu ke koncentraci velkého počtu šlechty, uprchlé ze zabraných oblastí, na poměrně malém území, a tedy k vyššímu vykořisťování poddaných, větší expansi velkostatku, panských lesů a pastvin, což vedlo k rozkouskování poddanských usedlostí a přiosťření třídního napětí. Tyto nevýhody poddaných ve slovenských stolicích, znásobené hornatým rázem země, byly jen málo vyváženy možnostmi vedlejšího výdělků v domáckém průmyslu, dřevařství, důlním a hutním podnikání; přesto platily slovenské oblasti větší část uherské kontribuce i po znovudobytí jižních stolic a po szatmárském míru r. 1711, takže poddanské obyvatelstvo bylo tu plněním jak vůči státu, tak vůči vrchnostem těžce přetíženo. Rebrovou thesí, na kterou klade velký důraz a které věnuje II. kapitulu, zabírající skoro třetinu knihy (str. 77—278), je, že ani urbářská regulace neodstranila tento nepoměr, a že přes zřejmě nižší bonitu půdy ve slovenských oblastech byla tu stanovena pro kontribuční jednotku nižší výměra usedlostí než v jižních stolicích s černozevní půdou. Rebro to dokazuje pracným a široce založeným rozbořem urbáře ve slovenských i maďarských stolicích, a poněvadž urbářský předpis měl vliv nejen na určení výše kontribuce, ale i na stanovení výše feudální renty, musel se tento pro Slovensko nevýhodný výsledek projevovat v jeho dalším vývoji trvale jako brzdicí faktor, a to v míře větší, než se dosud přijímalo.

Jestliže tedy urbářská regulace neodstranila, ale naopak upevnila relativně vyšší zatížení slovenských poddaných ve srovnání s poddanými jižních stolic, dochází Rebro ve IV. kapitole k závěru, že pokud jde o feudální rentu, i když zase ve srovnání s jižními stolicemi bylo zatížení slovenských poddaných nepochybně vyšší, znamenala urbářská úprava proti poměrům předurbářským vcelku jisté ulehčení. Bylo dosaženo i rovnoměrnějšího rozvržení kontribuce a přestože se nepodařilo ani úplně zamezit svádění poddanské půdy, ani zlepšit právní poměr poddaných k půdě, měla urbářská regulace jistý kontribuční a politický úspěch a celková výše z Uher odváděné kontribuce stoupla.

Poměry se již podstatně nezměnily ani za vlády Josefa II., jehož reformy klasifikuje Rebro jako do velké míry mechanické rozšíření opatření ze západních částí říše do Uher, kde v jiných podmínkách nemohla mít stejné následky. Zrušením nevolnictví (provedeným v l. 1783 a 1785) dosáhl poddaný volnosti stěhovací, které však pro nedostatek pracovních příležitostí v průmyslu nemohl prakticky využít, a svobodu uzavírat manželství, která však v jeho životě ničeho neměnila. Skepticky hodnotí pak Rebro i význam, kterého by byla mohla nabýt v Uhrách urbářská regulace Josefa II., založená na stejných zásadách jako náš berní a urbáriální patent z r. 1789 a předpokládající již i zdanění šlechty, jež

tu však nebyla uvedena v život ani přechodně. Proto již ani výměra poddanských povinností k vrchnostem a dědické a dispoziční právo poddaných k půdě na straně jedné, ani vrchnostenská oprávnění k majetku poddaných a správní a soudní pravomoc nad poddanými na straně druhé, jak byly urbářskou regulací vyměřeny, nedoznaly do konce feudalismu podstatnějších změn.

Tolik k výsledkům práce, pokud se týká čistě slovenských poměrů, ač pochopitelně přináší zde ještě daleko více, jako např. rozbor otázky sbíhání poddaných nebo organizace správy na vesnicích, a dává četné podněty dalšímu bádání, z nichž nejvýznačnějším se mi zdá poukaz na to, že opuštění trojpolního systému a přechod ke střídavému hospodářství neprobíhá na Slovensku v osmdesátých, ale již ve dvacátých letech 18. stol. (str. 29). Domnívám se, že slovenská literatura má dosud jen málo takových historických prací jako je Rebrova, jež ve vyváženém výkladu přináší zralý rozbor prameny dobře podložených nových fakt, domýšlí všechny souvislosti do důsledku a zkoumá věci ze všech stránek podle zásad historického materialismu. Z hlediska metodického možno litovat snad jen poněkud příliš úsporného způsobu citace norem jen podle data vydání (kdo pracoval s materiálem této doby ví, ke kolika záměnám a nedorozuměním může tento způsob citace přivést), při čemž čísla norem jsou citována jen zcela výjimečně a ani tam ne, kde běží o několik předpisů v tomtéž oboru vydaných téhož dne (např. tři nařízení z 15. února 1787 na str. 569). Politováníhodné jest také, že na str. 75 nejsou ani přesně citovány všechny normy, kterými byla urbářská regulace provedena, ač při tak hlubokém záběru díla bylo by si přáti, aby aspoň základní sedes materiae byla sepsána a uvedena úplně, i když by to snad nepřineslo nic nového.

Třebaže je hlavní přínos práce obsažen v těchto partiích, zasluhují bedlivé pozornosti i pasáže ostatní, kde si Rebro klade otázky, které přesahují okruh problematiky uhersko-slovenské, a přistupuje k obecnějšímu rozboru osvíceného absolutismu ve střední Evropě. Rebro konstatuje správně, že reformní poddanské zákonodárství je podmíněno jednak mocenskými zřeteli, vyplývajícími z mezinárodních vztahů, jednak vnitřním tlakem nevolnických povstání, ačkoli bezprostřední souvislost selských povstání s reformami je v Uhrách méně patrná než v zemích českých. Absolutistický stát svádí v 18. stol. boj s feudály o prioritu ve vykořisťování nevolníků a Rebro činí závěr po mém soudu správný, že osvícený panovník tu víc než v jiných zemích nebyl jen vyrovnavatelem odporujících si třídních zájmů šlechty a narůstající buržoasie, ale vystupoval se samostatnými vlastními zájmy ve společenském dění (str. 74), ač ovšem rozpory mezi panovníkem a šlechtou nebyly nakonec nepřeklenutelné. Je však otázka, zda Rebro, když líčí kontribuční zřetele prakticky jako jediné motivy poddanských reform, nevidí tu věci příliš přímočaře a nepřeceňuje poněkud i cílevědomost dvora. I dvorské kruhy samy musely se k reformním hlediskům dlouho propracovávat a postupně překonávat vlastní feudální třídní omezenost, při čemž sehrála významnou roli osvícenská ideologie, jejíž hlavní hlediska aspoň pokud jde o poddanské poměry měla snad být také v knize dotčena. Na její přímý vliv upozorňuje Rebro na jediném místě (str. 65), ale právě pojmání poddanského poměru ne jako prekaria, ale jako nepojmenovaného kontraktu není přínosem Festeticsovým, nýbrž obecnou thesí přirozenoprávní teorie společnosti, jež má daleké filiace v literatuře. Na hranice, kterých mohl osvícený absolutismus dosáhnout, aniž opustil svou třídní feudální podstatu, dospěly až josefínské reformy právě po důkladné ideologické přípravě a rozvinutí nauky o omnipotenci panovníka, a nejsem si jist, zda aspoň v některých bodech ne-

měly v Uhrách větší význam než Rebro připouští (str. 554). Je přece příznačné, že zatím co se šlechta s tereziánským urbářem přes jeho neústavnost nakonec smířila, zničila okamžitě po Josefově smrti již shromážděné podklady pro jeho urbární reformu (str. 565). V jednotlivostech mám za to, že např. omezení svobody poddaných uzavírat manželství, odstranění zrušením nevolnictví, nemuselo být za všech okolností bez praktického významu, jak Rebro soudí; nedostatek poddanských stížností proti odepření konsensu dokazuje tu málo. Snad v Uhrách, kde se populační přebytek vstřebával kolonizací do jižních stolic, nehrála takovou roli snaha zabránit rozmnožování počtu bezzemků, jako v českých zemích, nevylučoval bych však možnost, že také uherští feudálové využívali příležitosti snižovat nuceným celibátem existenční minimum čeledí a tím výrobní náklady svých velkostatků. Rebro se s patrnou skepsí staví k otázce, zda se politika osvíceného absolutismu snažila učinit z Uher polokoloniální zemědělský přívěsek západních částí říše nebo ne, a řeší věc spíše formulí (str. 73—5 a 532), že podpora průmyslu, obchodu a zemědělství projevovala se nestejně v různých částech říše, při čemž v Uhrách bylo preferováno zemědělství. Podotýkám, že je otázkou, zda lze připsat plánovitým záměrům dvora všechny efekty, které byly nepochybně také výsledkem rozdílného vývoje poměru třídních sil a různých státoprávních poměrů v jednotlivých zemích a domnívám se, že by bylo knize prospělo, kdyby popis politického zápasu o primát při vykořisťování poddaných mezi šlechtou a dvorem byl konkrétnější a bohatší, zejména v době Josefa II.

Rebro uznává, že jak kontribuční (str. 16), tak robotní zatížení (str. 543) českého poddaného ještě i podle patentu z r. 1775 bylo v průměru vyšší než u poddaných slovenských. Ke kapitole o českých poměrech podotkl bych jen, že snaha po proporcionálním rozvržení kontribučních i mimokontribučních břemen je v Čechách uplatňována dříve než v Uhrách, a jestliže není výše robotního zatížení v patentu z r. 1775 určována přímo podle rozsahu usedlosti, je podle něho určena nepřímo, poněvadž právě kontribuce se už od berní ruly (přibližně) podle rozsahu usedlostí rozdělovala (str. 542).

Z právně historického hlediska nepochybně nejzávažnější částí knihy je rozbor právní povahy poměru šlechty a poddaných k půdě (str. 242—277 a 442—460). Feudální hierarchie vlastnického práva, plně rozvinutá např. v západní Evropě, nevedla v Uhrách (podobně jako vůbec v střední Evropě) k vytvoření tak členitého žebříčku vlastníků a věcná práva k půdě zůstala rozdělena jednoduše mezi korunu a šlechtu, jejíž řady nebyly již dále členěny. Tripartitum, vzniklé v době převahy šlechty, přiznává plné vlastnictví k půdě feudálům. Panovníkova oprávnění k půdě byla dána jejím služebním charakterem podle donačního systému, tj. právem povolávat šlechtickou ozbrojenou hotovost a vybírat mimořádné příspěvky. Jak rostl význam stálé armády, stávaly se „mimořádné“ příspěvky stále pravidelnější, až se konečně r. 1715 změnily definitivně v kontribuci. Donační charakter půdy projevoval se od té doby tak, že z výtěžků půdy vlastního velkostatku byl šlechtic povinen insurgovat (povinnost v 18. stol. již naprosto nepraktická), z výsledků hospodaření na půdě obdělávané poddanými placena kontribuce. Tereziánský urbář provedl v zájmu kontribuce evidenci půdy, svěřené kontribuentům, a zakázal pro budoucno její připojování k panenskému popluží, aby nebyl kontribuční základ zeslabován. Neznamená to však, že by šlechta pozbyla plného vlastnického práva i k půdě obdělávané poddanými: zůstala jí vyhrazena nejen všechna disposiční práva k podstatě půdy a právo vyměnit ji kdykoli za ekvivalentní část allostu, ale i právo ke všem mimořádným

ným užitkům a zejména ke všem užitkům z podstaty (využití hlíny, kamení, písku, dřeva apod. s právem zpracovávat tyto suroviny). Šlechtické vlastnictví bylo omezeno jen služebním charakterem poddanské půdy, který se projevoval v placení kontribuce; tak chápe věc ještě v 18. stol. uherská právnícká literatura. Upozorňuji však, že možno pochybovat o tom, zda lze ještě v 18. stol. vystačit s donační terminologií odpovídající ranému středověku, a zda lze povinnost platit kontribuci vykládat jen jako občanskoprávní omezení vlastnictví a panovníkovo právo kontribuci vybírat jen jako věcné právo k věci cizí. Bylo by dobře, kdyby Rebro zavedl do svým duchaplných úvah o dělení vlastnictví také pojem *dominia eminens* a pokusil se vést jasněji hranici mezi občanskoprávními a administrativními stránkami věci.

K rozdělení vlastnictví došlo podle Rebrovy analýsy v Uhrách mezi korunou a nečetnou vrstvou svobodníků, a mezi šlechtou a přímými výrobci *cum iure migrationis*, pokud tito na základě tzv. věcného kontraktu užívali kontribuci podrobenou půdu, majíce k ní zhruba oprávnění emfyteutická; právo velké většiny ostatních nesvobodných výrobců (*perpetuae obligationis*) k půdě bylo mnohem méně hodnotné. Uherská šlechta se dokázala ubránit pokusům státní rady dosáhnout i v Uhrách v zájmu zvýšení produktivity zemědělské práce zlepšení právního poměru poddaných k půdě. Proto tereziánský urbář vcelku občanskoprávní poměr nevolníka k půdě nezměnil. Přinesl jen administrativní omezení šlechtického vlastnictví zákazem *alodisace* poddanské půdy, který upevňoval právo k půdě poddaných jako celku, nikoli však jednotlivého poddaného. Poddaný měl v Uhrách stejně před urbářem jako po něm právo usedlost užívat, za což nesl veřejná břemena a odváděl feudální rentu. Jeho poměr k usedlosti byl determinován účelovým určením půdu zemědělsky obhospodařovat: mohl např. volně sít, užívat úhory apod., ale nesměl již pozměňovat hospodářský charakter půdy (přeměňovat role v louky a sady apod.) a užívat ji jiným než polnohospodářským způsobem (např. využíváním podstaty). Podstatu usedlosti nesměl zcizit ani zatížit pod sankcí neplatnosti ani právními úkony mezi živými, ani na případ smrti. Po splnění renty a zaplacení kontribuce směl poddaný, při respektování vrchnostenského předkupního práva, volně disponovat se zbylým výtěžkem svého hospodaření. Nárok na něj bývá právně konstruován jako odměna za práci na usedlost vynaloženou s obligační povahou. Samostatné dispozice přímého výrobce třeba chápat jen jako dispozice s těmito náhradovými nároky. Dědické právo poddaných (vyjímaje movitosti a neusedlostní nemovitosti) bylo zvláštní dědické právo, plně respektující vrchnostenské vlastnictví k usedlosti, které zabezpečovalo mužským potomkům poddaného nastoupení do postavení svého otce, při čemž měla vrchnost právo výběru, bylo-li zákonných dědiců ve stejném pořadí více. Dědické právo poddaných bylo na jedné straně významně oslabeno právem vrchnosti zbavit poddaného, neschopného řádně hospodařit, půdy, což pochopitelně postihovalo i nastupující dědice (např. nezletilé sirotky), na druhé straně nebyl však v Uhrách takový nadbytek pracovních sil, aby mohla vrchnost poddaného odsazovat bez skutečně vážných důvodů. Z uvedeného je však zřejmo, že poměr uherského poddaného k půdě neměl pouze faktický charakter, ale byl poměrem právním. Poddaný nebyl držitelem, ale detentorem usedlosti, a jeho poměr k ní označuje Rebro vcelku jako užívací právo u vědomí, že se nekryje s užívacím právem z jiných společenskoekonomických formací, ale představuje specifickou právní formu uplatnění vlastnického práva k půdě, specifickou právní formu feudálního právního poměru a specifickou právní formu feudálního vykořisťování (str. 275—6).

Vytříbený, brilantní rozbor poměrů různých tříd feudální společnosti k půdě je podle našeho názoru nejzdařilejší částí knihy, jež má základní význam i pro historiografii maďarskou. Není zde bohužel místa srovnat podrobně Rebrovy závěry s poměry v českých zemích (myslím, že je na první pohled jasné, že žádnou kategorií poddaných nelze od nás bez dalšího přenášet do uherských poměrů) a řeknu přímo, že při dosavadním stavu zpracovanosti právních poměrů poddanských v českých zemích by se ani srovnání nepodařilo, poněvadž zdaleka nemáme vysledovány všechny skutečnosti relevantní pro klasifikaci práva poddaných k půdě v takové úplnosti, jak je to nyní pro slovenské poměry provedeno v práci Rebrově. Rebrovou zásluhou dostala se slovenská literatura do předstihu také z toho důvodu, že je tu rozbor otázek doveden do důsledků a že je zaujato jasné stanovisko v otázce dělení vlastnictví, kterou např. naše historickoprávní literatura dosud rozpačitě obchází. Rebro přijímá bez výhrad konstrukci vlastnického práva ve feudální společnosti od A. V. Venědiktova, a z této promyšlené pozice pak vyznívá přesvědčivě jeho rozbor i polemika jak se starší literaturou uherskou, tak s novější prací Eörsiho.

Nebudu se zastavovat déle u drobných nepřesností, jež pochopitelně u tak velké práce nutně padnou pod stůl, a upozorním jen na některé závažnější: není jasné, proč se na str. 273 a v celé přílehlé pasáži mluví o užívacím právu, ač běží o právo požívací; na str. 459 v první větě posledního odstavce mluví se nedopatřením o půdě poddanské, ač běží zřejmě o půdu panskou; na str. 541 má být, že smlouvy mezi vrchnostmi a poddanými v Čechách podléhaly schválení krajských úřadů a nikoli krajských soudů; nepřesně se praví na str. 247 pozn. 242, že koncepce děleného vlastnictví pronikala do Uher v 18. stol. pod vlivem Zeillerovým, ač se tak dalo dávno před tím; plošná jednotka míry v Dolním Rakousku „joch“ uváděná na str. 541 je sotva co jiného než jitro (jutro). V seznamu literatury na konci knihy je nesprávně udán rok vydání Pekařových Katastrů (1. vyd. 1916, 2. vyd. 1932), u práce Acsádyho je citován jen slovenský překlad z r. 1955, ač by snad mělo být upozorněno, že originál je mnohem starší (alespoň na str. 8 při rozboru literatury). Z české literatury postrádáme z důležitějších děl jen Gruberovo Agrární zřízení (Praha 1914) a některé práce o raabisaci (následkem toho Rebro na str. 26 a 534 její význam snad poněkud podceňuje).

Zbývá upozornit, že resumé k Rebrově práci vysoko přesahuje úroveň, kterou obvykle resumé vědeckých prací mívají, a je vlastně samostatným essayem, který dokonale vystihuje a mnohdy i jednoznačněji formuluje závěry podané v textu. Ke knize je připojen pečlivě zpracovaný jmenný, věcný a místní rejstřík. Náklad 950 výtisků zdá se nám u díla základního významu pro historii slovenského pracujícího lidu ve feudalismu nepřiměřeně nízký. Vysoko vynikající práce Rebrova zůstane nepochybně nadlouho základem, z něhož budou vycházet nejen slovenští a maďarští, ale vůbec všichni středoevropští historikové, zabývající se poddanskými poměry.

Jiří Klabouch